

Maria Berkan-Jabłońska*

 <https://orcid.org/0000-0002-7137-6094>

O rękopiśmiennym spisie literatek autorstwa Adama Bartoszewicza z połowy XIX wieku

Streszczenie

Artykuł dotyczy zachowanych w Archiwum Państwowym w Łodzi, w zespole 592 Archiwum rodziny Bartoszewiczów, dwóch rękopisów autorstwa Adama Bartoszewicza, seniora rodu: *Znakomite niewiasty polskie, a szczególnie znane w dziejach równie jak i na polu literackim* oraz *Poczet sławnych kobiet polskich a mianowicie uczonych literatek alfabetycznie ułożony przez A.[dama] B.[artoszewicza] 1859 r. [- skorowidz nazwisk]*. Ich wspólnym mianownikiem są dzieje polskich kobiet, z naciskiem położonym na twórczość literacką i przekładową do lat siedemdziesiątych XIX wieku. Celem szkicu jest opis zawartości obu jednostek pod kątem sposobu tworzenia przez autora potencjalnego słownika, jego źródeł informacji, kwerend prasowych i kształtu inwentarza. Nie wiadomo, jakie plany wydawnicze wiązały się z brudnopisami, jednak można potraktować je jako ważny materiał źródłowy w historii budowania w wieku XIX wiedzy o piśmiennictwie kobiecym.

Słowa kluczowe: kobiety autorki, historia kobiet, bibliografia XIX wieku, słowniki bibliograficzne, spisy pisarek i tłumaczek, Archiwum rodziny Bartoszewiczów, Adam Bartoszewicz

---

* Uniwersytet Łódzki, e-mail: maria.berkan@uni.lodz.pl

On the manuscript list of women writers by Adam Bartoszewicz from the mid-nineteenth century

Summary

This article deals with two manuscripts preserved in the State Archive in Łódź, in collection number 592 of the Bartoszewicz Family Archive, written by Adam Bartoszewicz, the senior of the family: *Excellent Polish Women, Especially Famous in History as well as in the Literary Field* and *The Inventory of Famous Polish Women, namely Literary Scholars Alphabetically Arranged by A.[dama] B.[artoszewicz] 1859 [- name index]*. Their common denominator is the history of Polish women, with an emphasis on literary and translation works up to the 1870s. The purpose of the draft is to describe the contents of two manuscripts in terms of how the author created a potential dictionary, its sources of information, press queries and the shape of the inventory. It is not known what publishing plans were associated with the briefs, but they can be treated as important source material in the history of the construction of knowledge about women's writing through the middle decades of the nineteenth century.

Keywords: women authors, history of women, nineteenth-century bibliographies bio-bibliographical dictionaries, lists of women writers and translators, The Bartoszewicz Family Archive, Adam Bartoszewicz

1

O Adamie Mateuszu Bartoszewiczu (1792 lub 1794–1878), ojcu Juliana – historyka (1821–1870) i dziadku Kazimierza – literata i wydawcy (1852–1930), napisano już sporo, przypominając jego rolę w tworzeniu kilkupokoleniowego archiwum rodzinnego, przechowywanego obecnie w Archiwum Państwowym w Łodzi¹. Jego życie zawodowe podporządkowane było przede wszystkim nauczycielstwu.

---

¹ A. Janik, *Archiwum rodziny Bartoszewiczów*, Archiwum Państwowe w Łodzi; <https://www.lodz.ap.gov.pl/art,31,archiwum-rodziny-bartoszewiczow> [dostęp: 06.03.2023]; I. Ugorowicz, *Z Krakowa do Łodzi. Dzieje i zawartość Archiwum rodziny Bartoszewiczów*, „Rocznik Łódzki” 2013, t. 60, s. 185–204; Z. Zielińska-Klimkiewicz, *Księgozbiór Bartoszewiczów – przeszłość i teraźniejszość*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Librorum” 1998, nr 8, s. 63–98.

Uzyskawszy w 1815 roku (po bolesnym udziale w kampanii napoleońskiej) dyplom magistra filozofii, podjął pracę w szkołach w Mirosławiu i w Białej Radziwiłłowskiej (Akademia Bialska), ucząc zarówno matematyki, jak i języka polskiego, historii literatury polskiej, a okresowo nawet kaligrafii². W chwilach tzw. rekreacji grywał z wychowankami w piłkę lub praktykował z nimi sporządzanie w plenerze pomiarów geometrycznych³. W roku 1827 Komisja Rządowa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego nadała mu stopień profesorski, co otworzyło przed Bartoszewiczem możliwość objęcia posady inspektora Gimnazjum Gubernialnego w Łykowie, a z czasem szkoły obwodowej w Warszawie⁴, gdzie też na stałe zamieszkał z rodziną po roku 1833. Jak przypomina Zofia Zielińska-Klimkiewicz, był urodzonym pedagogiem, szanowanym i lubianym⁵. Jeden z jego bialskich wychowanków, Jan Gloger, relacjonował:

Adam Bartoszewicz rozbudzał w uczniach swoich gorące zamiłowanie do literatury ojczyznej i zachęcał do gromadzenia wypisów z lepszych pisarzy polskich. Więc każdy prawie z nas, pomimo drogocności papieru, miał grube foliały wypisów. Posiadam dotąd księgę in quarto, w której na 610 bibulastych stronicach mieści się 285 rozmaitych utworów i wyjątków wierszem i prozą, a był to już tom drugi. Józio biegał ciągle do Bartoszewicza, przynosił i, że tak powiem, pochłaniał wychodzące naówczas pisma panny Tańskiej i inne książki z wyboru nauczyciela [...]⁶.

Ów gorliwy uczeń, Józio, to oczywiście Józef Ignacy Kraszewski, ale do listy podopiecznych Bartoszewicza można dopisać również Aleksandra Prejssa, Michała Welinowicza, Józefa i Aleksandra Sengtellerów. Z kolei wypisy, do których sporządzania Bartoszewicz zachęcał elewów, także z racji na wysokie koszty i trudną dostępność książek, stanowiły niemałą część jego własnej pracy kolekcjonersko-dokumentacyjnej, jaka pozostała w manuskryptach⁷. Był zapalonym paremiologiem, miłośnikiem i zbieraczem poezji różnego typu, autorem podręczników matematycznych, zwłaszcza z zakresu geometrii i algebry, tłumaczem opracowań naukowych w tej dziedzinie, wreszcie – amatorem bibliografem

2 Tamże, s. 65–66.

3 J. Gloger, *Szkoła bialska i czteroletni w niej pobyt J.I. Kraszewskiego (1822–1826): wspomnienie kolegi szkolnego*, Biała Podlaska 1928, s. 14; <https://bbc.mbp.org.pl/dlibra/publication/36/edition/33?language=pl> [dostęp: 06.03.2023].

4 A. Janik, dz. cyt.; Z. Zielińska-Klimkiewicz, dz. cyt., s. 69.

5 Tamże, s. 66.

6 J. Gloger, *Szkoła bialska...*, s. 10. Zob. też: K. Bartoszewicz, *Dawna Biała na Podlasiu we wspomnieniach mego dziadka (1792–1878): przyczynek do dziejów miasta i gimnazjum*, Biała Podlaska 1928; <https://polona.pl/item/dawna-biala-na-podlasiu-w-wspomnieniach-mego-dziadka-adama-1792-1878-przyczynek-do-NjUxNzUw/1/#info:metadata> [dostęp 06.03.2023].

7 Z. Zielińska-Klimkiewicz, dz. cyt., s. 67.

i biografem. Wszystkie te prace wyliczała w 1865 r. „Gazeta Warszawska”⁸, podkreślając niestrudzone wysiłki umysłowe emerytowanego już wtedy pedagoga. Zaledwie garść zbieranych z pasją materiałów publikowana była w ówczesnej prasie, np. „Pamiętniku Religijno-Moralnym”, „Tygodniku Ilustrowanym”, „Wieńcu”, „Kurierze Warszawskim”, Kalendarzu Warszawskim Józefa Ungra⁹. W niniejszym artykule chcę zwrócić uwagę na bibliograficzne zainteresowania Adama Bartoszewicza, które zaowocowały kilkoma bardzo ciekawymi spisami: pseudonimów¹⁰, dzieł matematycznych i nazwisk zasłużonych matematyków (wedle opinii z „Gazety Warszawskiej” znacznie uzupełniającymi analogiczny inwentarz Feliksa Bentkowskiego¹¹), tudzież różnymi wariantami słownikowych biografów ludzi nauki, historii literatury i kultury¹². Frapującym pomysłem badawczym Bartoszewicza jest między innymi *Poczet znakomitych ludzi pochodzących z poziomego stanu [...]*¹³, niestety doprowadzono go tylko do litery „L”.

⁸ „Gazeta Warszawska” 1865, nr 197, s. 1.

⁹ Zob. np.: *Krótki rys życia księdza Rafała Skolimowskiego: rys życia matematyka polskiego 1781–1848*, „Dziennik Warszawski” 1854, nr 30, s. 5–6, nr 31, s. 4; O ks. Tymoteuszu Szczurowskim: *misjonarzu ks. bazylianów na Podlasiu*, „Dziennik Warszawski” 1854, nr 57, s. 1; *Częstochowa – Kordecki – Maryawitki*, „Tygodnik Ilustrowany” 1862, nr 166, s. 212; *Alfabet ze zdań i przysłów złożony*, „Józefa Ungra Kalendarz Warszawski Popularno-Naukowy Ilustrowany na rok 1856”, s. 102–105; *Wiązka z przypowieści, maksym i zdań oraz przysłów zebranych na ojczystym polu, ułożona w porządku alfabetycznym przez Mateusza Kupańskiego z pod Kupiszek*, „Józefa Ungra Kalendarz Warszawski Popularno-Naukowy Ilustrowany na rok przestępny 1864”, s. 116–118; *Myśl wielka, dzielna, dowcipna, treściwa, trafna...* [inc.], „Kurier Warszawski” 1850, nr 263, s. 1404.

¹⁰ Adam Bartoszewicz – *spis autorów zajmujących się historią literatury polskiej, spis pseudonimów, odpisy wierszy, przemówień, wyjątki z prac różnych osób, kazań*, Archiwum Państwowe w Łodzi, Archiwum rodziny Bartoszewiczów, nr zespołu 592, rkp. sygn. 774; <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/en/jednostka/-/jednostka/6538125> [dostęp 07.03.2023]. Zielińska-Klimkiewicz słusznie zaznacza, że choć jest to zestawienie niespełniające reguł naukowych, ma swą wartość jako jedna z pierwszych prób tego rodzaju (taż, dz. cyt., s. 67).

¹¹ Mowa o rozdziale w tomie drugim *Historii literatury polskiej* (Warszawa–Wilno 1814) Feliksa Bentkowskiego, poświęconym „umiejętnościom matematycznym”. Zob. A. Bartoszewicz, *Matematycy polscy. Poczet dzieł matematycznych. Dzieła matematyczne bezimiennych autorów z 1857 r.*, Archiwum Państwowe w Łodzi, Archiwum rodziny Bartoszewiczów, zespół nr 592, rkp. sygn. 762; <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/en/jednostka/-/jednostka/6538113> [dostęp 07.03.2023].

¹² Wymienia je Z. Zielińska-Klimkiewicz, dz. cyt., s. 68.

¹³ Pełny tytuł: *Poczet znakomitych ludzi pochodzących z poziomego stanu, a którzy się cnotą, nauką, rozumem, męstwem, odwagą i tem podobnemi przymiotami wznieśli nad swój stan, zajęli wysokie stanowisko w społeczności, i swe imię w świecie sławnem uczynili w rozmaitych epokach dziejów ludzkich...*, Archiwum Państwowe w Łodzi, Archiwum rodziny Bartoszewiczów, zespół nr 592, rkp. sygn. 778, s. 1–38; <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/en/jednostka/-/jednostka/6538129> [dostęp: 06.03.2023].

Przedmiotem obecnego i wyłącznie rekonesansowego rozpoznania będą jednak dwa inne rękopisy z zespołu 592 Archiwum rodziny Bartoszewiczów, zawierające informacje biobibliograficzne poświęcone kobietom, zwłaszcza polskim poetkom, pisarkom i tłumaczkom. Są to: *Znakomite niewiasty polskie, a szczególnie znane w dziejach równie jak i na polu literackim* [Adam Bartoszewicz] oraz *Poczet sławnych kobiet polskich a mianowicie uczonych literatek alfabetycznie ułożony przez A.[dama] B.[artoszewicza] 1859 r.* [– skorowidz nazwisk]. W obrębie tej tematyki w zbiorach po seniorze rodu pozostała jeszcze niewielka, licząca 26 stron, praca o Elżbiecie Drużbackiej z roku 1853, która z racji nieco innego charakteru nie będzie na razie analizowana¹⁴.

2

Rękopis *Znakomitych niewiast polskich...*¹⁵ zajmuje 27 składek arkuszowych tekstu głównego (s. 1–222), 16 składek Przypisów (s. 223–362) i jedną składkę notatek rozproszonych (np. *Kobiety, których pisma są drukowane w dziełach polskich; Kobiety profesorki; Rzut oka na stan kobiet w narodach północnych*, s. 363–366). Paginacja ołówkiem jest ciągła (s. 1–366, z dodatkiem 68a, 68b, 70a, 70b, w sumie 370 stron), ale jej pochodzenie stanowi najpewniej efekt późniejszego katalogowania. Co do numeracji wprowadzonej przez autora, jest ona dwojakiego rodzaju: zewnętrzna, dla ustalenia kolejności składek, i wewnętrzna, porządkująca poszczególne partie pracy; będzie o niej mowa dalej. Wspomniane składki zszywane są na ogół grubszą bawełnianą nicią, w większości mają po cztery, rzadziej po sześć lub osiem kart (np. składka 16. *Przypisów*). W dwóch przypadkach w części głównej połączono je w bloki formatu octavo (numery 16–17 i 18–19). Wśród kart rękopisów dominuje papier gładki, barwy szaroniebieskiej, rzadziej kremowej (składki 25–27; w części *Przypisów* 13, 15–17). W kilku miejscach dołączono do składek pojedyncze strony lub przycięte nieregularnie fiszki (np. s. 31, 76, 79, 180–183), incydentalnie oznaczono marginesy. Karta ze stronami 5–6, zawierająca suplement do wstępu, najpewniej została oderwana z innego arkusza i doszyta do składki pierwszej. Stan całości jest dobry, nie licząc oczywistych śladów upływu czasu, takich jak niewielkie postrzępienia na krawędziach stron,

¹⁴ [Adam Bartoszewicz – praca] „O Elżbiecie Drużbackiej i jej pismach”, Archiwum Państwowe w Łodzi, Archiwum rodziny Bartoszewiczów, zespół 592, rkp. sygn. 760, s. 1–24; https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/jednostka/-/jednostka/6538111?_Jednostka_delta=20&_Jednostka_resetCur=false&_Jednostka_cur=2&_Jednostka_id_jednostki=6538111 [dostęp: 06.03.2023].

¹⁵ *Znakomite niewiasty polskie, a szczególnie znane w dziejach równie jak i na polu literackim* [Adam Bartoszewicz], Archiwum Państwowe w Łodzi, Archiwum rodziny Bartoszewiczów, zespół 592, rkp. sygn. 765, s. 1–366; https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/jednostka/-/jednostka/6538116?_Jednostka_delta=20&_Jednostka_resetCur=false&_Jednostka_cur=4&_Jednostka_id_jednostki=6538116 [dostęp: 02.03.2023].

pojedyncze przybrudzenia i przebarwienia. Stosunkowo najgorzej wypadają stronicie 223–226, ze znacznymi ubytkami na brzegach i ciemniejszymi plamami.

Pismo Bartoszewicza w młodości było bardzo staranne, w przeciwieństwie do duktu syna Juliana, wyjątkowo trudnego do rozszyfrowania. Jednak w obu omawianych rękopisach zapis bywa różny. Notaty z ostatnich kart *Znakomitych niewiast...* (np. s. 366) są niemal nieczytelne. Również uzupełnienia na marginesach lub w obrębie sporządzonych wcześniej haseł momentami okazują się kłopotliwe w transkrypcji. Niekiedy jest to zapewne wina atramentu lub pióra, jednak niewykluczone, że główną przyczyną zmiany grafii są procesy starzenia się Bartoszewicza, nasilająca się słabość ręki. Ponadto kilka utworów, które uznał za warte przytoczenia, było przepisywanych przez inną osobę, a on dokonywał jedynie korekty, czasem ją parafując (np. s. 79, 180–183, 184, 205–206, 354–357).

Rękopisy składające się na drugi zbiór pod wspólną nazwą *Poczet sławnych kobiet polskich a mianowicie uczonych literatek alfabetycznie ułożony przez A.[dama] B.[artoszewicza] 1859 r. [- skorowidz nazwisk]*¹⁶ liczą 105 stron (omyłkowo pominięto w paginacji stronę 55) i wbrew tytułowi nie ograniczają się do skorowidzów. Do ich zawartości jeszcze powrócimy, nadmienimy tylko, że tworzy je kilkanaście składek różnej jakości. Dwie pierwsze (s. 1–16 i 17–23) to karty gładkiego, białozółtawego papieru, sztywniejsze od reszty. Widać delikatne liniowanie ołówkiem oraz nieregularny margines od 0,5 do 1,5 cm. W kolejnych składkach stosowany jest cieńszy materiał, pergaminowy albo czerpany, podobnie jak w manuskrypcie *Znakomitych niewiast...* w odcieniach szaroniebieskim lub kremowym. W większości karty mają analogiczne zagięcia i uszkodzenia brzegów, niewielkie zaciemnienia, zazwyczaj w prawym dolnym rogu, oraz wyraźne przybrudzenia. W szczególnie złym stanie są stronicie 61–64: poza postrzępioniami i przedarciami krawędzi, zdarzają się ubytki i przebarwienia. Gdzieniedzie zbyt gruby rysik powoduje, że atrament przebija się przez papier, bądź przeciwnie, wydaje się wyblakły – obie okoliczności wydatnie utrudniają lekturę. Dodatkowym problemem jest grafia sprawiająca wrażenie drżącej, niepewnej, rozmywającej się. To najkrótsza składka rękopisu, zaledwie czterostronicowa, uzupełniona o luźne stronicie z dopiskami, nietworzącymi spójnej tematycznie całości (s. 65–69). Następną „zszywką” (s. 70–81) zestawiona została z dwóch arkuszy różnego formatu, zapełnianych przez Bartoszewicza nie po kolei. W efekcie porządek treści nie pokrywa się z sekwencją stronic. Poprawnie

¹⁶ [Adam Bartoszewicz], *Poczet sławnych kobiet polskich a mianowicie uczonych literatek alfabetycznie ułożony przez A.[dama] B.[artoszewicza] 1859 r. [- skorowidz nazwisk]*, Archiwum Państwowe w Łodzi, Archiwum rodziny Bartoszewiczów, zespół 592, rkp. sygn. 766, s. 1–105; https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/jednostka/-/jednostka/6538117?_Jednostka_delta=20&_Jednostka_resetCur=false&_Jednostka_cur=2&_Jednostka_id_jednostki=6538117 [dostęp: 02.03.2023].

należałoby przyjąć ciąg: 77, 80, 78, 79, 81. Nietypowa jest również przedostatnia składka (s. 94–97a), bowiem numeracja 96 i 97 dotyczy nie stron, a całych kart zapisanych w pionie i rozciętych w połowie, by mogły, po zszyciu, być częścią kompletu. Ani ta, ani następna (s. 98–105) nie nastroczają natomiast kłopotów z odczytaniem – są dobrze zachowane, jedynie na stronie 105 ostatni akapit jest mało czytelny, być może z powodu zbyt grubej stalówki.

Wydaje się, że w przypadku obu zachowanych w archiwum manuskryptów mamy do czynienia z wersjami brudnopisowymi. Można co najwyżej mówić o korpusie tekstu głównego w rękopisie *Znakomitych niewiast...* (i jego kilku wariantach zachowanych w *Poczcie sławnych kobiet polskich...*), na który nanoszono w różnych okresach (daty w odsyłaczach do źródeł prasowych wskazują, że przynajmniej do połowy lat siedemdziesiątych) różnorodne dopiski i rewizje. Nie jest natomiast oczywiste, które „zeszyciki” były wcześniejsze, a które choćby równoległe. W tytule *Pocztu sławnych kobiet...* pojawia się rok 1859, lecz to wyłącznie przypuszczalna data sporządzenia pierwszego z dwóch rejestrów nazwisk. W tym samym rękopisie mamy też składkę opatrzoną datą roczną 1863, na innych nie ma takich wskazań. Trudno zatem o pewne ustalenia co do okoliczności powstawania rękopisów.

Obie jednostki cechuje obfitość poprawek, skreśleń, adnotacji, przypisów bądź odesłań w rodzaju: „Czyt. »Kurier Warszawski« 1854, nr 5, pag. 4”. Uzupełnienia te pokrywają puste miejsca między numerowanymi hasłami, a także marginesy – wzdłuż strony, po obu jej bokach. Tu i ówdzie ważne informacje, zwłaszcza nazwiska i tytuły, podkreślane są czarną, czerwoną lub (rzadziej) niebieską kredką.

3

Rękopiśmienne bibliografie Adama Bartoszewicza nasuwają kilka zasadniczych pytań: Z jakich źródeł autor korzystał, konstruując w latach pięćdziesiątych spis zasłużonych Polek? Jaką przyjął metodę opisu rejestracyjnego? Jaką publikację planował i dla kogo? Dlaczego ostatecznie nie ukazała się choćby we fragmentach?

Niestety, odpowiedzi, które można by uznać za pewne, jest niewiele. Najprościej, kierując się odsyłaczami stosowanymi przez Bartoszewicza, objaśnić pierwsze zagadnienie dotyczące podstaw źródłowych.

Jak wiadomo, tradycja sporządzania indeksów osób wysoko cenionych w narodowej historii i kulturze jest w Polsce dość długa. Zdaniem badaczy, autorem pierwszego rękopiśmiennego zestawienia był kanonik warmiński Stanisław Reszka, który około 1594 odnotował 35 nazwisk pisarzy i tytuły ich dzieł¹⁷.

---

¹⁷ M. Rzadkowolska, *Polskie słowniki biograficzne – próba charakterystyki*, „Forum Bibliotek Medycznych” 2011, nr 4/2(8), s. 244. Zob. też: A. Bajor, *Z zagadnień form bibliografii. Monografia bibliograficzna*, [Wydawnictwo SBP], Warszawa 2005, s. 96–98.

Do jego kontynuatorów w pracach bibliograficznych należeli m.in. Krzysztof Warszewicki¹⁸, Szymon Starowolski¹⁹ czy Krzysztof Sandius²⁰. Bliżsi czasom Bartoszewicza i na pewno przez niego czytani, o czym świadczą glosy w omawianych rękopisach, byli z kolei Jan Daniel Janocki²¹ i Michał Hieronim Juszyński²². Z perspektywy niniejszych rozważań najważniejsze jest, że w obu wymienionych spisach biobibliograficznych odnajdujemy już pojedyncze nazwiska kobiet. Janocki uwzględnił Elżbietę Drużbacką pod jej panięńskim nazwiskiem Kowalska²³, Antoninę Niemirzyczową (*sic!*), Marię Ogińską, Angelę Zaleską, Teresę i Aleksandrę Załuskie i Sopię Galecką, natomiast u Juszyńskiego pojawiły się nazwiska Katarzyny Czarnkowskiej, Elżbiety Drużbackiej, Anny Madyłowny (t. 1), Angeli Zaleskiej, Franciszki Radziwiłłowej, Jadwigi Piotrkowczykowej, Zofii Oleśnickiej, Antoniny Niemierzycowej (t. 2). Były to znaczące sygnały zmiany myślenia, dopełniane w kolejnych pracach bibliograficznych lub syntetycznych z zakresu dziejów polskiej literatury²⁴. Jednak dopiero intensyfikacja udziału kobiet w życiu literackim i czytelnicznym na początku XIX wieku zainicjowała odrębne studia nad różnymi przejawami twórczej aktywności „płci pięknej”. Prekursorem tego rodzaju badań i autorem pierwszego wykazu

18 *Encyklopedia Reges, sancti, bellatores, scriptores Poloni* Warszewickiego (Rzym 1601) zawierała 27 nazwisk (M. Rzadkowolska, dz. cyt., s. 244).

19 Sz. Starowolski, *Scriptonim Polonicorum Hekatonas seu centum illustrium Poloniae scriptonim elogiae et vitae*, Francoforti 1625, wyd. 2, Wenecja 1627. Zdaniem Bajor, Starowolski proponował już dojrzalszą formułę biobibliograficzną, wzorowaną na belgijskich opracowaniach wzoru Auberta Le Mire (A. Bajor, dz. cyt., s. 96). Jak przypomina Rzadkowolska, pierwsze wydanie wśród 172 haseł osobowych 8 poświęcało literatom (M. Rzadkowolska, dz. cyt., s. 245).

20 Krzysztof Sandius był autorem słownika działaczy ariańskich, wydanego w roku 1684 r. (tamże).

21 J.D. Janocki, *Literarum in Polonia propagatores* (Gdańsk 1746), *Polonia litterata nostri temporis* (Breslau 1750), *Janociana: sive Clarorum Atque Illustrium Poloniae Auctorum Maecenatumque Memoriae Miscellae* (t. 1–3, Warszawa–Lipsk 1776–1819). Bajor docenia u Janockiego nie tylko zgromadzony w słowniku zasób informacyjny, ale i próby badań księgoznawczych, które służyły „do ustalenia szczegółów druku – autorstwa, miejsca i roku wydania, podawał informacje o jego rzadkości, gatunku, treści oraz niekiedy dodawał ocenę pism” (A. Bajor, dz. cyt., s. 97–98).

22 M.H. Juszyński, *Dykcjonarz poetów polskich*, t. 1–2, Kraków 1820.

23 Zostało to zweryfikowane przez Janockiego w niemieckojęzycznej edycji pt. *Lexicon derer itztlebenden Gelehrten in Polen*, t. 1, Wrocław 1755, s. 32.

24 Można by wymieniać choćby prace Józefa Andrzeja Załuskiego, Adama Benedykta Jochera, Michała Wiszniewskiego, Feliksa Bentkowskiego, Kazimierza Władysława Wójcickiego itp. W każdej z nich pojawiało się po kilka lub kilkanaście nazwisk polskich autorek dawnych i współczesnych, np. w *Historii literatury polskiej* Bentkowskiego (Warszawa–Wilno 1814) doceniono Konstancję Benisławską, Elżbietę Glaizé, Elżbietę Drużbacką, Emilię Felińską, Annę Mostowską, Annę Narbuttową, Zofię Załuszczyńską, Teklę Łubieńską, Urszulę Radziwiłłową, Kunegundę Komorowską, Anielę Oziembłowską, siostry Sosnowskie.

poświęconego wyłącznie wybitnym kobietom, w tym literatkom, był nauczyciel Liceum Krzemienieckiego, językoznawca i tłumacz, Jan Sowiński²⁵. Jego lektury i kwerendy przyniosły efekt w postaci rozprawy *O uczonych Polkach*, opublikowanej w 1821 roku. Zawierała ona szkice na temat 53 kobiet; na liście znalazły się pisarki, malarki, tłumaczki, autorki kodeksów ustaw i modlitewników, a także głośne postaci z historii Polski, np. królowa Jadwiga, Zofia Chrzanowska, Teofila Sobieska, Maria Leszczyńska, z pisarek m.in.: Zofia Oleśnicka, Elżbieta Drużbacka, Franciszka Radziwiłłowa, Tekla Łubieńska, Izabela Czartoryska, Maria Wirtemberka, Elżbieta Jaraczewska, Klementyna Tańska, Emilia Felińska, Ewelina Woroniczowa i kilka autorek posługujących się kryptonimami, których autor nie rozwiązał. Jak przyznawał, świadomy niedociągnięć swego spisu, więcej danych udało mu się zdobyć zaledwie o dziesięciu postaciach. Trudno się więc dziwić, że kilkadziesiąt lat później Karol Estreicher nazwał Sowińskiego „nieudolnym szperaczem”, krytycznie oceniając jego studium: „Tytuł obiecujący wiele, a jakże pusta treść!...”²⁶. A jednak, choć poznawczo nie była to praca zadawalająca, stanowiła przełom w myśleniu o szerszej niż męska reprezentacji uczestników krajowego życia umysłowego. W *Przedmowie* Sowiński wyjaśniał:

Pierwszą myśl do pisania *O uczonych Polkach*, dało mi sławnej Autorki francuskiej dzieło pod tytułem *De l'influence des femmes sur la litterature*. Nie wiedząc podobnego w języku naszym, a chcąc się nim przysłużyć literaturze ojczystej, radziłem się moich sił, a bardziej ochoty, które mnie zachęciły do napisania tej krótkiej historii literatury Polek.

Ani w Bentkowskim, ani w dodatkach Chłędowskiego, nie znalazłem umieszczonych wszystkich dzieł Polek, musiałem je szukać po prywatnych księgozbiorach i po długim staraniu, dopełniłem zbioru polskich autorek; nie mogę jednak z zupełną

---

²⁵ Jan Sowiński, ur. w 1803 r., syn Wojciecha, pochodził z Wołynia; był zaprzyjaźniony z Józefem Korzeniowskim i w 1822 ożenił się z jego siostrą, Eleonorą. Do powstania listopadowego uczył w Krzemieńcu. W latach czterdziestych rodzina Sowińskich zamieszkała w Odessie, gdzie przez kilkanaście lat prowadziła „pensję wyższą”. Tu, w 1858 roku, ukazało się *Memoirandum do gramatyki języka polskiego*, natomiast w rękopisie pozostały m.in. *Pamiętnik o szkole krzemienieckiej*, *Treściwie dzieje Polski* i tłumaczenie Lukrecjusza. Sowiński zmarł w Odessie w 1862 roku. Jego syn Wincenty był oficerem wojsk rosyjskich, powstańcem styczniowym, skazanym na zesłanie. Córka Helena odziedziczyła po ojcu zdolności muzyczne – podczas pobytu w Paryżu zyskała wiele pozytywnych ocen swych śpiewających umiejętności. Zob. R. Skręt, *Sowiński Jan*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 41, Warszawa–Kraków 2002, s. 1–2; *Encyklopedia Powszechna*, t. 23, nakład, druk i własność S. Orgelbranda, Warszawa 1866, s. 854; A. Sowiński, *Słownik muzyków polskich dawnych i nowoczesnych: kompozytorów, wirtuozów*, Paryż 1874, s. 345–346.

²⁶ L.R. [Karol Estreicher], *Polki literatki*, „Niewiasta” 1860, nr 7, s. 2.

powiedzieć pewnością, abym je wszystkie zebrał i aby mi nic do dopełnienia jeszcze nie brakowało. Mówiąc o nich, trzymałem się układu chronologicznego, te wpród są położone, których dzieła wcześniej wyszły na widok.

Nie mogę sobie pochlebiać, aby to, com napisał, żadnej krytyce podlegać nie miało, wiem, że od niej wolnym nie będę. Zdrowa krytyka, byleby tylko nie przybierała na siebie postać satyry, do wzrostu literatury i do udoskonalenia smaku koniecznie jest potrzebną. Przywilej (że tak powiem) na nią powinien być tylko powierzonym w ręce najbieglejszych znawców, zaleconych wybournym smakiem i trafnym o rzeczy sądzeniem. Wtenczas nie straciłaby na swojej powadze, a jej wyroki byłyby zawsze wyrokami zdrowego sądu. W wieku naszym daleko więcej mamy krytyków niż autorów [...]27.

Ponoć przez kolejne dwadzieścia lat, aż do roku 1846, Sowiński uzupełniał swój traktat, niestety nie znalazł się wydawca gotowy na reedycję i z czasem manuskrypt zaginął. Jego pomysł okazał się wszakże inspirujący dla badaczy, przyczyniając się do powstania licznych apendyksów28 lub zupełnie nowych autorskich projektów.

Dwie strony z *Pocztu sławnych kobiet polskich...* świadczą o tym, że Adam Bartoszewicz na pewno konfrontował swoje ustalenia z tomem *O uczonych Polkach*. Na stronie 96 wypisał nazwiska autorek, którymi zajął się Sowiński, zaś u dołu kolejnej stronicy dopowiedział: „Jan Sowiński w dziele *O uczonych Polkach* wydany w r. 1821, str. 195, zamieścił ich tylko 53 – ostatnimi są Felińska Emilia – F. M. – Krasińska Tekla – Modzelewska – Maliszewska – Krecht. – Wroniczowa Ewelina” (s. 97). Bardzo możliwe, że z dysertacją Sowińskiego Bartoszewicz zetknął się za pośrednictwem swego syna, Juliana, który po ukończeniu w roku 1838 gimnazjum w Warszawie uzyskał zgodę na dalszą edukację na wydziale historyczno-filologicznym w Petersburgu, gdzie dał się pochłonać przez bibliofilską gorączkę. W *Dzienniku swojego życia* pod datą 5 września zapisał: „Dnia 30. sierpnia nastąpiło rozpoczęcie nauk; ani jednego dnia nie opuszczam, abym w nim nie był w bibliotece. Do tej chwili przeczytałem 8 tomów Dmuszewskiego, 2 Godebskiego i 1 tom Sowińskiego *O uczonych Polkach*”29.

27 J. Sowiński, *O uczonych Polkach*, Warszawa-Krzemieniec 1821. Pisownia została zmodernizowana zgodnie ze współczesnymi zasadami pisowni i interpunkcji.

28 S. Jaszowski, *Poczet godnych wspomnienia kobiet polskich, opuszczonych w dziele Sowińskiego: O Polkach*. (Artykuł poświęcony Damom Galicyi), „Rozmaitości Lwowskie” 1828, nr 48, s. 385–387; J. Łepkowski, *O Polkach piszących*, „Przegląd Poznański” 1851, t. 12, s. 193–200.

29 Z. Gloger, *Julian Bartoszewicz*, [w:] *Album biograficzne zasłużonych Polaków i Polek wieku XIX*, pod kierunkiem Sz. Askenazego i in., z przedmową S. Krzezińskiego, t. 1, wydane staraniem i nakładem M. Chełmońskiej, Warszawa 1901, s. 375.

Niezależnie od tego, jakim sposobem ojciec Juliana zapoznał się z rozprawą Sowińskiego, w latach pięćdziesiątych XIX wieku to nie mogło już wystarczać. Ogromny skok, który dokonał się w niespełna czterdzieści lat, wymagał pilnego podjęcia nowych prac bibliograficznych z zakresu piśmiennictwa kobiet. Dobrze rozumiał to Karol Estreicher, szykując dla krakowskiej „Niewiasty” studium *Polki literatki*³⁰. Rozumiał to również Adam Bartoszewicz.

Wobec znacznego rozproszenia utworów kobiet podstawą spisu musiały być kweryndy prasowe. Mamy wgląd w eksploracje Bartoszewicza za sprawą wspomnianych już kilkakrotnie uzupełnień i odesłań do źródeł. Do najczęściej powtarzających się tytułów, z których czerpał on informacje do swojego leksykonu, należały m.in.: „Dziennik Warszawski”, „Gazeta Warszawska”, „Kronika Wiadomości Krajowych i Zagranicznych”, „Biblioteka Warszawska”, „Kurier Warszawski”, „Dziennik Wileński”, „Orędownik Naukowy”, „Przegląd Naukowy”, „Tygodnik Mód”, „Dziennik Mód Paryskich” i „Dziennik Literacki”, „Tygodnik Ilustrowany”, „Kłósy”, „Przyjaciel Ludu”, „Kurier Literacki”, „Przegląd Poznański”. Zaglądał też do „Rozrywek dla Młodocianego Wieku” wydawanych przez Sewerynę Pruszkową, „Kółka Domowego” Józefy Śmigielskiej, „Wieńca” szykowanego dla Stanisława Jachowicza, „Wieńca” Julii Goczałkowskiej, do „Pielgrzyma” Eleonory Ziemięckiej, do Kalendarzy – Józefa Ungra i Antoniego Gałęzowskiego, do „Noworoczników dla Kobiet” i *Encyklopedii powszechnej* Orgelbranda³¹. Przeglądał ponadto katalogi księgarskie, np. Józefa Zawadzkiego, Aleksandra Nowosielskiego, Walentego Rafalskiego, Jana Żupańskiego, książki historyczne, np. Kazimierza Władysława Wójcickiego³², albumy biograficzne, np. Wojciecha Szymanowskiego³³. W jego brulionach pojawiają się tytuły takich książek, jak: Tomasz Świąckiego *Opis starożytności Polski* (t. 1–2, Warszawa 1816), Michała Balińskiego i Tymoteusza Lipińskiego *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana* (t. 1–2, Warszawa 1843), Karola Milewskiego *Pamiętki historyczne krajowe* (Warszawa 1848), M.J.A. Rychcickiego (właśc. Maurycyego Dzieduszyckiego) *Piotr Skarga i jego wiek* (Kraków 1850), *Pisma pomniejsze* Jana Majorkiewicza (Warszawa 1852), *Święci patronowie polscy* Piotra Pękalskiego (Warszawa 1862) Lesława Łukasiewicza *Rys dziejów piśmiennictwa polskiego* (Poznań 1860), i wiele innych.

³⁰ Zob. Żegota Pauli, *Autorki polskie i ich dzieła w spisie bibliograficznym zebrał Żegota Pauli tylko jako materiał do dzieła „Niewiasty polskie”: przepisane z rękopisu K. Estreichera*, Biblioteka Jagiellońska, BJ Rkp. 5381 II; <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/doccontent?id=762210> [dostęp: 02.03.2023].

³¹ Był współautorem kilku haseł w Encyklopedii. Zob. Z. Zielińska-Klimkiewicz, dz. cyt., s. 68.

³² K.W. Wójcicki, *Niewiasty polskie. Zarys historyczny*, Warszawa 1845; tenże, *Życiorysy znakomitych ludzi wstawionych w różnych zawodach z rycinami*, t. 1–2, Warszawa 1850; tenże, *Cmentarz Powązkowski pod Warszawą*, t. 1–3, Warszawa 1856.

³³ W. Szymanowski, *300 portretów zasłużonych w narodzie Polaków i Polek: z dodaniem krótkich wspomnień ich żywotów*, Warszawa 1860.

4

Nie wiadomo, czy Bartoszewicz senior zbierał informacje zawarte w obu omawianych tu rękopisach dla własnej przyjemności, czy jednak miał nadzieję na wydanie jakiegoś słownika. Być może ukazanie się w 1860 roku studium *Polki literatki*, w którym Karol Estreicher zademonstrował bardzo zbliżone efekty pracy (podając blisko 400 nazwisk autorek różnej rangi), powstrzymało go przed publikacją. Zwłaszcza, że krakowianin uczynił to niezwykle rzeczowo, podporządkowując prezentowane postaci poszczególnym nurtom piśmiennictwa krajowego (poezja, proza, dramat i teatr, literatura dla dzieci, poradnictwo edukacyjne itp.). Tymczasem rękopisy zachowane w rodzinnym archiwum potwierdzają, że Bartoszewicz był jednak bibliografem amatorem. Miał ciekawy i ambitny pomysł, realizował go z dużą konsekwencją, zebrał wiele danych, lecz nie do końca potrafił nadać im przejrzysty i konsekwentny układ. Widać to zarówno w stopniowym „rozchodzeniu się” opisów bibliograficznych głównego tekstu *Znakomitych niewiast...*, jak i w zmaganiach autora z wprowadzeniem do pracy. Obok – przypuszczalnie – zaakceptowanej wersji przedmowy ze *Znakomitych niewiast...*, mamy w drugim z rękopisów kolejne trzy jej odmiany³⁴. Mimo poszukiwań właściwego tonu Bartoszewicz nie umiał porzucić dość już utartej stylistyki „heroicznej”³⁵ i kompozycji, która sprzyjała mieszanemu bardzo różnych form udziału kobiet w kulturze i różnych perspektyw czasowych. Na zasadzie bliskiej sobie koncepcji *silva rerum* (o czym świadczą inne zbiory z archiwum), gromadził wszystko, na co natrafiał w czasie literackiego „śledztwa”. Charakterystyczny dla tego ujęcia jest początek rękopisu *Znakomitych niewiast...*:

*Tłum niewiast, co błyszczały i błyszczą koroną,
Pochłonęły w niepamięć wieki, i pochłonę;
Te zawsze będą celem wdzięczności i chwały,
Które się szczęściu kraju poświęcić umiały.
Te będą celem wiecznej wdzięczności i chwały,
Które cnotami swemi zajaśnieć umiały.* Alojzy Feliński

Odległa starożytność z uwielbieniem wspomina imiona niewiast, które zasłużyły na nieśmiertelną pamięć, jaką dzieje nam przechowały. Cóż bowiem może być szczytniejszego nad owe przywiązanie Artemizji do swego męża, króla Karii i Halikarnasu, która po jego śmierci prochy jego ciała, na stosie spalonego, w trunku wypięła,

³⁴ To skądinąd ciekawy punkt wyjścia do badań genetycznych, wykraczający jednak poza ogólne przedstawienie rękopisów, które jest celem niniejszego artykułu.

³⁵ Zob. E. Nowosielska *Kwestia kobieca w polskich bibliografiach od XIX wieku do roku 1939*, „Chorzowskie Studia Polityczne” 2017, nr 14: *Gender w naukach społecznych – poszukiwania*, s. 121.

i wystawiła wspaniały dla niego pomnik, liczący się do 7. cudów świata (w roku 351 przed Chrystusem). Kto nie zna Aspazji, owej sławnej ateńskiej niewiasty, od której sławny filozof Sokrates brał lekcje krasomówstwa? Uwielbiają dzieje Lukrecję Rzymiankę i Dziewicę Orleańską, i tyle innych znakomitych niewiast [tu znak V i podkreślenie czerwoną kredką jako sygnał do uzupełnienia z k. 5 – dodane są inne jeszcze postaci ze starożytności: Andromacha, Helena, Zenobia z Palmiry – dop. MBJ]. Lecz miłośnikowi rzeczy krajowych, bo po cóż mamy szukać na obcej niwie pięknych przykładów, kiedy nam własne dzieje aż nadto dostarczyć ich mogą, nie będzie rzeczą obojętną wiadomość o kobietach, które znakomite w historii zajęły miejsce i odznaczyły się nie tylko czynami, które im nieśmiertelność zapewniły imienia, lecz i późna potomność z chlubą je wspominać będzie, przywodząc na pamięć czyny będące ozdobą ludzkości, lub wprost przez siebie dokonane, lub za ich przemożnym wpływem objawione przed światem [...], lub czytając ich dzieła, które w dziejach oświecenia zapewniły im trwałą pamiątkę” (s. 1–2).

Na stronach 2–12 przedstawiono sylwetki Polek znanych z minionych dziejów – poczynając od legendarnej Wandy, przez bohaterki, takie jak: Zofia Chrzanowska, Teofila Sobieska czy Małgorzata z Zębocina, aż po królowe i święte (Jadwiga, matka Henryka II, Dąbrowka, królowa Jadwiga, św. Kunegunda, Maria Leszczyńska, Elżbieta – żona Kazimierza Jagiellończyka i matka królów itp.). Opisując postaci historyczne, autor zastosował na marginesach numerację w systemie abecadłowym (od litery a do p, na stronie 6 – doszytej – dodano hasła oznaczone jako R, A, B, Z). Niektóre deskrypcje są bardzo krótkie, inne wielostronicowe, np. o Annie Jagiellonce czy Marii Leszczyńskiej, trudno też wskazać jakąś konsekwentną regułę konfiguracji. Od strony 13 zaczynają się rejestry pisarek, co oznacza zmianę w sposobie numerowania z liter na cyfry arabskie; łącznie punktów jest 442 (ostatni numer na stronie 221). Wśród pierwszych omawianych postaci są m.in.: Zofia Oleśnicka, Jadwiga Piotrkowczykowa, Zofia Bohowitynowa, Anna Teresa Piotrkowczykowa, Elżbieta Barbara Bóhr, A.Z.J.N.S.O (właśc. Antonina Niemierzycowa)³⁶, Elżbieta Drużbacka, Franciszka Radziwiłłowa, Aniela Oziembłowska, Katarzyna i Ludwika Sosnowskie (późniejsze Katarzyna Plater, Ludwika Lubomirska), Konstancja Benisławska, Anna Hennikówna, Katarzyna Kuropatnicka, a więc literatki związane z epokami dawnymi³⁷. Wiek XIX reprezentują Elżbieta Glaizé, Anna Narbutowa, Maria Maliszewska, Anna Mostowska, Izabela Czartoryska, Maria Wirtemberska, Tekla Wróblewska, Emilia Felińska, Tekla Krasieńska, Antonilla

³⁶ Bartoszewicz w punkcie szóstym (s. 16) rejestruje kryptonim A.Z.J.N.S.O., a w punkcie siódmym (s. 17) podaje informacje o Annie Niemierzycowej. Wynika z tego, że nie połączył kryptonimu z nazwiskiem autorki.

³⁷ W przypadku literatek epok dawnych Bartoszewicz powielił kolejność przyjętą przez Józefa Łepkowskiego (Łepkowski, dz. cyt., s. 194 i n.).

Modzelewska, Anna Węgorzewska, Anna Nakwaska, Klementyna Hoffmanowa, Paulina Kraków, Eleonora Ziemięcka itp. Ten logiczny, bo wyznaczony czasem aktywności twórczej porządek, utrzymuje się mniej więcej do numeru 78 na stronie 75. Stopniowo hasła zaczynają się zmieniać, obok biogramów rejestry coraz częściej odnoszą się do pojedynczych publikacji lub konkretnych dzieł. Pojawiają się życiorysy aktorek, malarek, kobiet pobożnych i uczonych, postaci historycznych, które stały się bohaterkami literackimi (np. Franciszka Krasieńska, Gertruda Komorowska, Maryna Mniszchówna), a także literatek innych narodowości – zaskakują zwłaszcza punkty dotyczące Rosjanek (s. 109, 118). Co więcej, przestaje obowiązywać porządek chronologiczny (choćby przybliżony). Bardzo prawdopodobne, że Bartoszewicz nie znalazł takiej metody sporządzania notatek, która sprzyjałaby dodawaniu informacji zdobytych w toku kwerend bez naruszania wyjściowej struktury.

Co do budowy haseł, mamy do czynienia w tekście głównym *Znakomitych niewiast...* z kilkoma formułami, które przedstawię poniżej w ramach egzemplifikacji, nie wnikając w ich merytoryczną zawartość.

a) Najbardziej klasyczne hasła bibliograficzne zawierają daty urodzenia i śmierci, fakty na temat pochodzenia i rodziny, tytuły dzieł – często wypunktowane, jakiś sąd o twórczości zaczerpnięty zazwyczaj z encyklopedii lub prasowych recenzji, rzadko pióra samego Bartoszewicza, na koniec wskazanie źródeł. Poniżej jeden przykład ze stron 196–197 o numerze 387:

Marya z Chłędowskich Pomezkańska – urodzona r. 1806 w wiosce Chłędowskich Wietrzno pod Duklą, umarła w Równem dnia 15 lutego 1862 w obwodzie sanockim w 56. roku życia. Była ona współpracowniczką „Dziennika Literackiego”, do którego napisała pełną humoru powieść *Nie ufaj sobie*. Była ona siostrą Chłędowskiego Walentego, znanego pisarza i redaktora „Haliczanina”, i Adama Chłędowskiego, założyciela i redaktora pierwszego „Dziennika Powszechnego [Krajowego]” w Warszawie. Zaczęła pisać w r. 1842. Oprócz wielu drukowanych w „Dzienniku Mód Paryskich” i innych pismach czasowych polskich, krakowskich i lwowskich, krótszych powiastek i rozpraw, wydała trzytomową powieść pod tytułem *Gertruda Komorowska*. Czyt. „Dziennik Powszechny” 1862, nr 49, str. 195.

Umieszczała rozmaitej treści artykuły swoje w sześciu pismach czasowych, a mianowicie we lwowskim „Dzienniku Mód Paryskich” od roku 1842, w „Dzienniku Polskim” wydawanym we Lwowie przez Jana Dobrzańskiego, w „Tygodniku Lwowskim” od roku 1850, w „Wiankach”, piśmie redagowanym przez Julię Goczałkowską od roku 1852, w „Czasie” krakowskim, gdzie się podpisywała epietonem M.P. (r. 1855 w odcinkach), w „Nowinach” lwowskich od r. 1854, w tym piśmie wytłoczyła obszerniejszą powieść humorystyczną pod napisem *Nie ufaj sobie* od nr 57 do 62, 1854 in quarto. W r. 1853 ogłosiła powieść trzytomową na tle dziejowym osnutą ze zdarzenia wszystkim już dziś znajomego *Gertruda Komorowska*. W kilka lat potem

było drugie wydanie. Czytaj obszerniej o tej rodzinie „Gazety Polskiej” 1862, nr 54, s. 2. [dopisek] Czyt. Encyklop[edia] Powsz[eczna], tom 21, pag. 297.

b) Niektóre hasła są prostsze niż powyższe, pozbawione danych metrykalnych, za to opatrzone bogatymi wyciągami z prac własnych autorek, np. nr 47, s. 48:

Krech... Ant... (Krechowiecka Antonina) w „Pamiętniku Lwowskim” z r. 1817 zamieściła swój *List o edukacji kobiet*, w „Pszczole [zaś] Polskiej” z r. 1820 *Pochwałę czytania* naśladowaną z francuskiego p. Blancharda *L'ecole des moeurs*. Mamy przez tę autorkę oryginalnie napisaną powieść pod tytułem *Kazimierz i Jadwiga czyli skutki dobrego wychowania*, Lwów 1828 in 8°. Abyśmy poznali lepiej, jak ta autorka włada piórem, przytoczmy tu z *Pochwały czytania* niektóre ustępy: „Czytanie, mówi Krechowiecka, zbogaca pamięć, upiększa wyobraźnię, ustala umysł, ozdabia dobry smak, uczy myśleć, i wynosi duszę. – Dobre książki są przyjemnymi poradcami, uczą nas bez uprzykrzenia, przestrzegają w błędach bez obrażenia, a poprawiają z tychże z łagodnością im tylko właściwą [...]”

– wypisy kontynuowane są aż do k. 51.

c) Część jednostek jest ograniczona do ogólnej informacji, być może jedynej wówczas dostępnej, i sugestii, gdzie można znaleźć teksty autorek, np. nr 71, s. 73:

Podbereskie Róża i Weronika, siostry znanego w naszej literaturze Romualda Podbereskiego, pisały do tygodnika i rocznika przez ich brata wydawanego rozmaite artykuły, jako *Nepentes*, *Przygody motyla*, *Żałośna historia ubogich kwiatów doliny*. Powszechnie jest chwalona lekkość, dowcip i niewinność tych obrazów.

d) Czasem wpis zostaje zredukowany do samego utworu lub jego fragmentu, opatrzonego nazwiskiem autorki i poprzedzonego lub zakończonego informacją o adresie publikacji prasowej, np. na stronach 191–192, pod numerem 366, zamieszczony został liryk *Jam nie sierota*, z adnotacją poniżej: „Emilia Milkuszyc, ładny ten i pełen rzewnej prostoty napisała ten wiersz – „Gaz[eta] Codz[ienna]” 1858, nr 253”. Identycznie wygląda numer 417, s. 205, gdzie zacytowano wiersz *Śpiewka* podpisany – „Regina, „Tygodnik Mód” nr 29 r. 1866”, i numer 418, s. 206, gdzie znalazł się urywek *Żniwo* (*Pieśń wieśniaczki*), podpisany – „Emilia Leja, „Opiekun Domowy” rok 1865, pag. 278”. Wyjątkowo chętnie i obficie cytował Bartoszewicz wiersze Gabrieli Puzyniny, Kazimiery Komierowskiej – siostry Deotymy, Karoliny Wojnarowskiej, mamy jednak również obszerny wyciąg z opowiadania *Marzenie wiejskie* Pani Niewiadomskiej (s. 352–357).

e) Niektóre hasła zawierają wyłącznie dane o pojedynczym utworze, tudzież konkretnym wydaniu / wznowieniu / przekładzie, np. nr 414 na stronie 203:

Walka zalotników, wiersz napisany przez Elizę K...., obejmuje strof 24, czyli wierszy 96, w jedenastu zgłoskach każdy wiersz, a każda strofa składa się ze 4 wierszy. Drukowane w tomie 2 „Dziennika Wileńskiego” w 1823 r. na stron[ach] 194–197.

Paralelnie nr 375 na stronie 195 –

Wspomnienia z przeszłości. Obrazy poświęcone młodemu wiekowi przez Aleksandrę z Chomętowskich Borkowską. Czyt. pag. 5 nr 48 „Magazyn Mód” 1860 – „Miła to i serdeczna praca, nader pożyteczna dla matek polskich pragnących w swych dzieciach wychować piękne dusze na radość sobie i zaszczyt krajowi. Z ryciną przedstawiającą księdza Janka i Białego Księcia”. Cena złp. [złotych polskich] 6 gr. 20; należy do nr 272.

I ostatni przykład – nr 369, s. 193:

Pani Eleonora Ziemięcka, znana autorka warszawska, opracowała w języku niemieckim dla pisma „Magazin für die Literatur des Auslandes” studia o literaturze polskiej, których część pierwszą, zawierającą rzecz o Józefie Gołuchowskim, wydrukował tenże magazyn w numerze 11, z dnia 14 marca br. (1860 r.) pod tytułem *Studien über die polnische Literatur von Eleonora Ziemięcka (von der polnischen Verfasserin Deutsch für das Magazin bearbeitet). Ein polnischen Schellingianer*. „Gazeta Warszawska” 1860, nr 70, pag. 2.

f) Sporadycznie wpisy dotyczą aktualizacji danych biograficznych, np. informują o śmierci autorki na podstawie prasowych nekrologów, np. nr 368, s. 193:

Dnia 26 maja 1859 r. w miasteczku Ucianie, zmarła w kwiecie wieku Karolina Proniewska, znana z wielu pięknych utworów poetycznych, ogłoszonych w „Tece Wileńskiej”. Urodzona na Żmudzi, w powiecie telszewskim, dotknięta nieukojoną chorobą piersiową, w domu rodzonego brata, czcigodnego kapłana, jednego z najgorliwszych apostołów trzeźwości ludu, zakończyła życie. A.E. Odyniec w zbiorze poezji swoich, świeżo ogłoszonym, poświęcił jeden wiersz za życia jeszcze młodej poetce, w którym przypisuje jej prawdziwe natchnienie. „Biblioteka Warszawska” 1859, październik, pag. 264 [bez odсылczy dalej, choć hasło do powiązania zostało wcześniej stworzone – dop. MB].

Tak różnorodne i raczej przypadkowe sposoby sporządzania rekordów sprawiły, że założenia kompozycyjne spisu zaczęły się rozprzęgać, prowadząc do niepotrzebnych powtórzeń, dublowania nazwisk, dopisków do dopisków i coraz mniej czytywistej siatki przypisów itp.

Sprzyjały też drobnym potknięciom w atrybucji autorek. Zdarzało się, że Bartoszewicz kilka razy odnotowywał jakąś osobę, nie powiązawszy sprawnie kryptonimu i nazwiska. Na przykład pod numerem 15 ze strony 26 dodał komentarz: „Bezimienna Autorka, oznaczona głoskami M.M., wytłumaczyła z języka włoskiego komedią w 3 aktach pod tytułem *Miłość żołnierska*, która wyszła z druku w Warszawie u Dufoura in 8° 1781”, zaś przy numerze 28 (s. 30) znajdujemy uwagę: „Maria Maliszewska wytłumaczyła z języka włoskiego romans Hr. Algarottiego, obejmujący 143 stron pod tytułem *Sejm walny cyterski*”, tymczasem była to jedna i ta sama osoba. Podobnie zadziało się w przypadku F.M., czyli Felicji Malikowskiej (nr 46, s. 45). Również pierwsze hasło dotyczące Narcyzy Żmichowskiej (nr 59, s. 69) zawierało zbitkę utworów jej i Gabrieli Puzyniny z powodu zbieżności imienia Litwinki i pseudonimu autorki *Poganki*. Trzeba jednak przyznać, że Bartoszewicz nie przestawał poprawiać swoich haseł. Podstawowa ich zawartość była stale uzupełniana, zmieniana, opatrywana objaśnieniami i odsyłaczami bezpośrednio do źródeł lub do odrębnej części rękopisu *Znakomitych niewiast*, czyli *Przypisów* (213 pozycji). Ze względu na bardzo bogatą siatkę owych dopisków oraz różne usytuowanie (np. przy hasle głównym, następnym oddzielnie numerowanych, ponadto w dziale *Przypisy*), rekonstrukcja wszystkich informacji o konkretnej autorce, jakie udało się Bartoszewiczowi pozyskać, bywa karkołomna, trzeba bowiem sięgać do różnych partii rękopisów. Spójrzmy, dla lepszego zilustrowania, na trzy przykłady wskazówek lokalizacyjnych pochodzących z wyjściowego indeksu w *Pocztce sławnych kobiet polskich*:

Seweryna Pruszkowa, skorowidz k. 16 – [główne hasło] nr 69, [następnie uzupełnienia] nr 278, 301, 316, 328, 365, [*Przypisy*] nr 132, 136, 141, 149, 154, 161.

Karolina Wojnarowska, skorowidz, k. 21 – [główne hasło] nr 65, [następne uzupełnienia] nr 84, 358, [*Przypisy*] nr 30, 84.

Puzynina Gabriela, skorowidz, k. 16 – [pierwsze hasło] nr 59, [główne hasło] nr 312, [następne uzupełnienia] nr 429, 433.

Poczet sławnych kobiet polskich..., czyli drugi z rękopisów Bartoszewicza, nie wprowadza zasadniczo nowych informacji, lecz je porządkuje w postaci dwóch, niewiele się różniących wariantów skorowidzów w układzie alfabetycznym. Pierwszy, umownie wersja A, wypełnia dwie składki, bez strony 23 – wolnej i 24 z rozmaitymi dodatkami; wersja B – najprawdopodobniej chronologicznie uprzednia, zapisana jest na stronach 24–35. Spisy nazwisk, kryptonimów i pseudonimów mają charakter nieostateczny, roboczy, procesualny, o czym świadczą skreślenia i uzupełnienia nanoszone różnym atramentem i pismem. Każda sekwencja alfabetyczna w modelu A została podliczona i zapisana czerwoną kredką na marginesie (liczba nie zawsze pokrywa się ze stanem rzeczy po korektach). Wbrew tytułowi indeksy obejmują nie tylko postaci polskiej kultury i historii, lecz także te przywoływane kontekstowo, np. Lukrecja, Poppea, Andromacha.

Od strony 36 zaczynają się alternatywne warianty wstępu, jaki znajdujemy w rękopisie o sygnaturze 765. W *Pocztce sławnych kobiet polskich...* można wskazać trzy jego odmiany:

1. *Znakomite niewiasty polskie, a szczególnie znane w literaturze* – do strony 43 arkusz nr 1, dalej do strony 51 – arkusz 2; dominują opisy kobiet znanych z polskiej historii i literatury dawnej; pierwotnie w tytule na stronie 36 występowała fraza: *literaturze polskiej*, ostatecznie epitet „polskiej” wykreślono. Tekst główny zaczyna się od cytowanego już motto z *Barbary Radziwiłłówny* Felińskiego i zdania: „Miłośnikom rzeczy krajowych nie będzie zapewne obojętną wiadomość o kobietach, które zajęły znakomite w historii miejsce i odznaczyły się nie tylko czynami zapewniającymi im nieśmiertelność imienia [...]”.
2. *Znakomite Polki 1863* – strony 52–58; rok podkreślony falistą linią. To jeszcze inna modyfikacja wprowadzenia i inicjalnych biogramów; wybór osób ma układ zbliżony do rękopisu *Znakomitych niewiast...*, lecz same portrety są uproszczone, mniej konkretne; paginy 59–60 zawierają notatki niezwiązane z tematem, m.in.: przypis o Solikowskim, sekretarzu Zygmunta Augusta, wyliczenie okresów i periodów składni polskiej, cytat z pracy W.K. Wójcickiego.
3. *Kobieta* – strony 61–64; ten wariant traktuje przede wszystkim o postaciach kobiet znanych ze starożytności i polskich dziejów, liczba nazwisk jest jednak ograniczona, a konfiguracja przypadkowa. Do motto z dramatu Felińskiego dodano na stronie 61 cytaty z czwartej pieśni *Myszeidy* Ignacego Krasickiego (inc. „Czegóż płeć piękna kiedy nie dokaże?”). Zdanie otwierające brzmi natomiast: „Odległa od nas starożytność z uwielbieniem wspomina imiona niewiast, które zasłużyły na nieśmiertelną sławę i pamięć, jaką dzieje dawne nam przekazały”, czyli porównywalnie z rękopisem o sygnaturze 765.

Jakkolwiek potrzebna byłaby pełna transkrypcja wszystkich fragmentów, by ocenić ich wzajemne zależności, wydaje się, że w rękopisie *Znakomitych niewiast...* Bartoszewicz dokonał kontaminacji wyliczonych powyżej wersji.

Pozostałe strony rękopisu, obok kilku niepowiązanych ze sobą głos i wyimków z prasy, w tym wspomnianego już spisu polskich autorek przez Jana Sowińskiego (s. 96), przynoszą trzy interesujące zestawienia, na które warto zwrócić uwagę. Po pierwsze – *Przegląd dzieł Ziemięckiej*. Na stronach 70–80 dokonano nie tylko ewidencji zawartości dwóch roczników kierowanego przez filozofkę „Pielgrzyma”, ale również skatalogowano obszerny wybór jej „rozbiórów”. Ten obszar twórczej aktywności Ziemięckiej nie doczekał się należytego opracowania aż do dzisiaj, choć zdecydowanie na to zasługuje. Tym bardziej więc godna podkreślenia jest intuicja Bartoszewicza, który mimo dystansu środowiska warszawskiego do Ziemięckiej odkrył wartość jej prac krytycznoliterackich. Po drugie, pedagog próbował dopełnić spis pisarek i poetek o analogiczny rejestr malarek, który sporządził na stronach 82–83 i 85–90, czerpiąc inspirację ze *Słownika malarzów polskich tudzież obcych w Polsce osiadłych lub czasowo*

w niej przebywających Edwarda Rastawieckiego³⁸ (składka rozpoczynająca się na stronie 86 nosi tytuł: *Sławne w sztuce malarskiej kobiety polskie*). Znalazło się tu także sprawozdanie z lwowskiej wystawy robót kobiecych na cele dobroczynne w 1853, na podstawie „Gazety Warszawskiej” 1853, nr 97 (s. 92–93). Po trzecie wreszcie, od strony 94, opatrzonej tytułem *Moc kobiety*, do 104. możemy śledzić, co zafrapowało Bartoszewicza w artykule Karola Libelta *O emancypowaniu się stosunków familijnych*, z którego wynotował obszerne fragmenty („Dziennik Domowy” 1841, t. 2, nr 3, s. 22–23; nr 4, s. 34; nr 5, s. 41; nr 7, s. 56; nr 8, s. 65). Uczynił to jednak nie z aprobaty, ale dla skonfrontowania z polemicznym tekstem *Do p. Karola Libelta*, podpisanym przez kobietę o kryptonimie J...a³⁹ („Gazeta Warszawska” 1853, nr 289 [dodatek], s. 5–6). Jej wypowiedź jest równie obszernie cytowana w sposób, który nie pozostawia wątpliwości, że antyemancypacyjna postawa Libelta nie była dla Bartoszewicza przekonująca. Na koniec tego pobieżnego przeglądu stanu zawartości *Pocztu sławnych kobiet polskich...* odwołajmy się do stronicy 84, gdzie znajdujemy niedługą, ale pełną ekspresji notę Bartoszewicza. Zdaje się, że pośrednio tłumaczy ona motywacje leżące u podstaw pomysłu, którego owocem okazały się zachowane rękopisy:

Nie ma stanu i narodu na Bożym świecie, nie ma rządu i czasu, nie ma epoki wzrostu cywilizacji i upadku rozmaitych monarchii państw, nie ma ludów polowaniem i pasterstwem się trudniących, narodów zajmujących się rolnictwem i handlem, gdzie by nie można było upatrzeć i dostrzec dowodów przeważnego wpływu kobiet na wszelki stan rzeczy. Ich wpływ zmienia lub niszczy pierwiastkowego wychowania wrażenia, ich wpływ przyczynia się do zepsucia lub polepszenia charakteru pojedynczych osób i całych towarzystw ludzkich, ten wpływ z całą siłą i mocą odradza się we wszystkich epokach prywatnego i publicznego życia, we wszystkich stanach i korporacjach towarzyskich, równie we dworach i pałacach możnych, jak i pod niską, słomą pokrytą strzechą wieśniaczą; we wspaniałych i ludnych miastach, i w najodleglejszych i ledwo znanych ustroniach i zakątkach ziemi, owej siedziby ludzi, widzimy potężną siłę i przewagę tej płci pięknej słabą nazywanej. Tą zapewne uwagą i przekonaniem powodowani nasi poeci wyrzekli:

*Czegoż płeć piękna kiedy nie dokaże?
Mimo tak wielkie płci naszej zalety,
My rządźmy światem, a nami kobiety.* Krasicki

*W zamkniętym wspaniałego sultana seraju,
Jeden noszek zadarty zmienił prawa kraju.* Kossakowski

³⁸ E. Rastawiecki, *Słownik malarzów polskich tudzież obcych w Polsce osiadłych lub czasowo w niej przebywających*, t. 1–2, Warszawa 1850.

³⁹ Niewykluczone, że była to Julia Janiszewska.

*O! kobiety! jak wielką jest wasza potęga,
 Od was szczęście pochodzi, jeśli go doznajem,
 Od kolebki do trumny władza wasza sięga;
 Bez was pustynią, z wami świat może być rajem.* Br[uno] Kiciński

Lubo i przeciwną słabą stronę mają kobiety, lecz tę pominiemy, i wykażmy ich zasługi i czyny, jakich się słaba ta pleć uczestniczką, wykażmy jej zasługi rozmaite, a szczególnie będące ozdobą ludzkości, i na polu literatury przez nią zdobyte (k. 84).

Mimo wielu usterek spisu przygotowywanego przez Adama Bartoszewicza, wynikających przede wszystkim z nie dość jasnych kryteriów selekcjonowania i porządkowania dossier, otrzymujemy za sprawą obu rękopisów wgląd w bogaty materiał źródłowy. „Poczet” polskich twórczyń aktywizujących się w bardzo różnych obszarach piśmiennictwa: beletrystyce, pamiętnikarstwie, poezji, dramacie, publicystyce, literaturze religijnej i pedagogicznej, poradnictwie, kulinariach, publikacjach popularnonaukowych, tłumaczeniach, przeróbkach utworów zagranicznych, nadto w kulturze: malarstwie, aktorstwie, muzyce, pozostaje ciekawy z kilku powodów. Badaczom rodziny Bartoszewiczów mówi sporo o postawie seniora. Wydaje się, że był on w swoim myśleniu nawet bardziej feminizujący niż jego syn Julian. Obszerny indeks nazwisk, za którym stoją konkretne wiadomości i co najważniejsze wskazówki dotyczące odbioru kobiecej działalności przez ówczesną opinię publiczną, to kolejny element mozaiki w rekonstrukcji stanu wiedzy i wyobrażeń dziewiętnastowiecznych na temat twórczego potencjału kobiet. Wreszcie, nie mniej istotny jest aspekt praktyczny lektury przywoływanych tu rekonesansowo rękopisów. Zestawione z rejestrami Pauliego, Estreichera (w pierwszym wydaniu tomu pierwszego *Bibliografii polskiej* z 1870 r. indeks autorek objął 578 nazwisk)⁴⁰, Piotra Chmielowskiego i wieloma późniejszymi, coraz nowocześniejszymi opisami biobibliograficznymi dziewiętnastego i dwudziestego wieku, mogą posłużyć do rzetelnej weryfikacji nazwisk czynnych pisarek i tłumaczek polskich końca XVIII i pierwszej połowy XIX wieku, a w dalszej perspektywie – do zredagowania poświęconego im słownika⁴¹. Kto wie zresztą, może ujawni się przy okazji jakiś nowy, dotąd pomijany trop – z pewnością uszczęśliwiłoby to każdego poszukiwacza archiwów.

---

⁴⁰ K. Estreicher, *Bibliografia polska XIX stulecia*, cz. 1: Stulecie XIX, t. 1, Kraków 1870, s. 48–52. Zob. też E. Nowosielska, *Kwestia kobieca w polskich bibliografiach od XIX wieku do roku 1939*, „Chorzowskie Studia Polityczne” 2017, s. 120–121; <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/263170.pdf> [dostęp 08.03.2023].

⁴¹ Projekt takiego słownika, zaplanowanego w łódzkim ośrodku, został przedstawiony w tym roku na konferencji organizowanej przez Komisję Biograficzną PAU, Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla PAN i Towarzystwo Badaczy i Miłośników Historii XIX wieku w Krakowie.

Spis autorek i tłumaczek występujących w rękopisach Adama Bartoszewicza
(uzupełniono imiona bądź nazwiska i rozwiązano niektóre kryptonimy, jeśli autor
pisu tego nie uczynił)

Badeniowa Seweryna	Dembowska (Dębowska)
Barcińska z Chopinów Izabella	z Chłapowskich Aniela
Barwińska Julia	Dobrska Eufrozyna
Belejowska Joanna	Dolska z Chodorowskich Anna
Benisławska Konstancja	Drohojewska hrabina
Biernacka z Małachowskich	Družbacka Elżbieta
Konstancja (ps. Sandomierzanka)	Dunin Wąsowiczowa
Biesiekierska z Kraszewskich Tekla	z O-Donnellów Julia
(krypt. T. z K. B.)	Dymidowiczowa Anna
Boczarska Rozalia	Dymidowiczowa Teresa (ps. Matka
Bogorya Zofia	Drogosława)
Bohowitynowa z Czartoryskich Zofia	Dziarkowska Maria
Bohr Barbara Elżbieta	Dzieduszycka Ludwika
Borkowska hrabina (?)	Dzieduszycka z Niezabitowskich Talia
Borkowska z Chomętowskich Aleksandra	Falkowska z Suchockich Cezaryna
Brzezińska Teresa	Felińska Emilia
Buffle z Wilczewskich Agnieszka	Felińska Ewa
Bujno z Rautenstrauchów Laura	Fiszerowa Stefania (S.F.)
Bułhakowa Teresa	Gelnart de Eliza
Byszewska z Gintowtów Ludwika	Gembicka z Ponińskich Barbara
C.K.	Georgeon Ludwika
Chobrzyńska 2v. Dembowska Honorata	Glaizé Elżbieta
Chodźko z Maliszewskich Olimpia	Glińska Teofila
Choiseuil-Gouffier de z Tyzenhauzów	Goczałkowska Julia
Zofia	Gołębiowska Maria
Ciemska Emilia	Gosselin Emilia (G... Emilia)
Ciundziewicka Anna (krypt. A.C.)	Grabowska z Tarnowskich Olimpia
Czapska Justyna	Grebitz Karolina Eleonora
Czarnocka (może Czarnecka?)	Grzegorzewska z Gostkowskich Sabina
Czartoryska Izabella	Gwozdecka Joanna (Woeffel?)
Czechowska Anna	Halpert z Żuczkowski Leontyna
Czermińska Karolina	Hennikówna Anna
Czetwertyńska Janina	Hoffmanowa z Tańskich Klementyna
Czetwertyńska Tekla	Ilnicka z Majkowskich Maria
Ćwierczakiewiczowa Lucyna	Izdebska z Rogozińskich Władysława
Dembińska Ludwika lub Helena	J. Salomea
(ps. Młoda Polka)	Jabłonowska Anna

- Jachowicz z Ośniałowskich Antonina
 Jahołkowska z Hofmejstrów Cecylia
 Janiszewska Julia (ps. Bronisława)
 Jaraczewska Elżbieta
 Jarocka z Romanowskich Emilia
 Jaroszevska Anna
 Jelska A[melia?]
 Jędrzejewicz z Chopinów Ludwika
 Józefowicz-Hlebicka Michalina
 Kamieńska Karolina
 Kamińska Julia Adela
 Kamocka Józefa
 Kanigowska Alfonsa (krypt. K....
     Alfonsa)
 Kaplińska Zofia
 Kazimiera z Królówki (?)
 Każyńska Maria
 Klimañska Zofia (ps. Zofia
     K. z Brzozówki)
 Komierowska z Łuszczewskich
     Kazimiera (ps. Jolanta)
 Komorowska Kunegunda
 Komorowska z Wittgów Antonina
 Kordynowicz Innocencja
 Korzeniowska Maria Regina
 Kossakowska Helena
 Kowalewska F.
 Kraków z Radziejowskich Paulina
 Krasicka Henryka
 Krasińska Tekla
 Krebsowa z Mładanowiczów Weronika
 Krechowicka Antonina (krypt. Krecht...)
 Kruszyńska Zofia (Harpe?)
 Kuberska Antonina
 Kunicka Florentyna
 Kurcusz z Możdżeńskich Józefa
     (ps. Estella)
 Kuropatnicka Katarzyna
 Lasocka z Piechowiczów Józefa
 Lehmann Karolina
 Leja (Lejowa) z Milkuszców Emilia
 Leśniewska Bronisława
 Lewocka z Lipińskich Katarzyna
 Libera Anna
 Lisowska Kornelia
 Lubowidzka Konstancja
 Łubieńska Adela
 Łubieńska Aniela (później Świdzińska)
 Łubieńska Bronisława (krypt.
     Bronisława Ł....a)
 Łubieńska Konstancja
 Łubieńska Maria (później
     Szymanowska)
 Łubieńska z Bielińskich Tekla
 Łukaszewiczówna Izabela
 Łuszczewska Jadwiga
     (ps. Deotyma)
 Łuszczewska z Żółtowskich Nina
 M.T.B.
 Machczyńska Antonina
 Macudzińska ze Zbrożków Maria
 Madyłowna Anna
 Malczewska z Chrzanowskich Kornelia
 Malczewska z Cyrynow Eleonora
 Malecka Wanda
 Maleszyńska Józefa
 Maletska z hr. Krasińskich Karolina
 Malikowska Felicja Joanna (krypt. F.M.;
     F.J.M.)
 Maliszewska Maria / Marianna (krypt.
     M.M.)
 Marcinkowska z Krzywzkowskich M.
 Marciszewska Maria
 Markowska Damse Teresa
 Masłowska K. (?)
 Memorata Anna
 Michałowska z Ostrowskich Celestyna
 Miechowiczowa J. Felicjanna
 Mierzyńska z Zawiszów Prowidencja
 Mikułowska Kornelia (później
     Świerzewska)
 Milewska F.

- Miroszewska Lucyna
Mirska Marcjanna (krypt. M z N.J. X S. M....)
Modzelewska z Cyrynow Antonilla
Monikowska M.K.
Moraczewska Bibiana
Moroz z Zielińskich Matylda
Morzkowska z Mateckich Waleria (później Marrené)
Mostowska z Radziwiłłów Anna
Moszyńska z Potockich Teofila
Muszalska Elżbieta
Mycielska z Wodzickich Karolina
Myslakowska Ignacja
Nakwaska Anna
Nakwaska Karolina
Narbutowna Aleksandra
Narbutowa z Grozmanich Anna
Narbuttówna Kamilla
Niemierzycowa (Niemiryczowa) z Jełowickich Antonina (krypt. A.Z.J.N.S.O.)
Niemirowska Matylda (krypt. Matylda N....)
Ochorowiczowa Jadwiga (ps. Jadwiga....)
Ogińska Maria
Oleśnicka Zofia
Opic (żona Józefa?)
Orłowska z Golców J.
Orzeszko Eliza
Osipowska Józefa
Ossolińska Ludwika (krypt. L.O.... ska)
Ostrowska Aniela
Ostrowska z Tyszkiewiczów Helena
Oziębłowska Aniela
Palczewska Agnieszka (później Mackiewicz)
Palczewska Teresa (później Markowska)
Pani Niewiadomska
Paschalska Sabina
Paszkowska Kornelia
Pietraszewska Julia
Pietrusińska (?) Ludwika (krypt. Ludwika P...)
Piotrkowczykowa Anna Teresa
Piotrkowczykowa Jadwiga
Płuzańska Emilia
Podbereska Róża
Podbereska Weronika
Pomezkańska z Chłędowskich Maria
Ponińska Helena
Porębska Zofia (ps. Liliana)
Proniewska Karolina
Prószczyńska z Giecowiczów Helena
Prusiecka Józefa
Pruszkowa 2v. Duchyńska Seweryna
Puzynina z Güntherów Gabriella
Raczyńska z Potockich Konstancja
Radolińska Eugenia
Radolińska Józefa
Radziwiłłowa Franciszka Urszula
Rapacka Anna
Rautenstrauchowa z Giedroyciów Łucja
Rogalska Józefa (krypt. J.R., Józefa R.)
Rosienkiewicz z Sobińskich Aniela
Roszkowska Maria
Rościszewska Paulina
Rutkowska Józefa
Rzewuska Kazimiera (Polka mająca lat dziewięć)
S. Teofila
Sadowska z Brzezinów Maria (ps. Zbigniew)
Sadowska z Michałowskich Leontyna
Sanguszkowa Barbara (ps. zacna weteranka)
Sapieha z Potockich Pelagia
Saulson z Feliksów Rozalia
Serponti Zuzanna de (u Estreichera Sorpenti)
Sienkiewiczowa z Borzęckich Salomea (krypt. S. B.)

- Sierakowska K. (krypt. K. S...ska)
 Skimborowiczowa Anna
 Słobodzka Zofia
 Sołohubówna Barbara
 Sosnowska Katarzyna (później Plater)
 Sosnowska Ludwika (później
   Lubomirska)
 Sosnowska Stanisława
 Springer Maria (ps. Maria z Gniezna)
 Steczkowska Maria
 Stobiecka Ewa
 Stocka Julia
 Stryńska Marianna
 Stryjeńska Leokadia (krypt. S. L...a)
 Swaracka Karolina
 Szcześniowska Marianna
 Szejblerowa z Koblanków Zofia
   Wilhelmina
 Szemiotowa z Paprockich Eleonora
 Szyrmer Eleonora (właśc. Ludwik
   Szyrmer)
 Szwykowska z Niemcewiczów
   Jadwiga
 Szymanowska Seweryna (ps. Pewna
   Polka; Seweryna S...)
 Szymańska z Fechnerów Ludwika
   (krypt. L.S.)
 Ścisłowska Zofia (krypt. Z.S.)
 Śmigiełska Józefa (później
   Dobieszewska)
 T. K. (inna niż Tekla Krasieńska)
 Terlecka Anna
 Tokarska zv. Darowska Julia
   (krypt. Julia T.)
 Tomorowiczowa T.
 Trąbczyńska Kamilla
 Trębicka (Trembicka) Franciszka
 Trojanowska Walentyna (później
   Horoszkiewicz)
 Twarowska Teresa
 Walewska Teodora (Jabłonowska?)
 Walewska z Kuzsłów Aniela
   (ps. Bożenna, Odrowąż Wanda)
 Walewska z Mikułowskich Maria
 Wasilewska Felicja
 Wesołowska K.
 Węgierska Zofia (ps. Bronisława
   Kamińska)
 Węgorzewska z Kwileckich Aniela
 Widulińska z Sucheckich Joanna
 Wielogłowska Maria
 Wielopolska F.
 Wiercieńska z Dzierżanowskich
   Izabella
 Wilkońska z Lauczów Paulina
 Wirtemberska z Czartoryskich Maria
 Wodnicka Joanna
 Wojkowska Julia
 Wojnarowska z Ryłskich Karolina
 Wolf Anna (krypt. W. A...a)
 Wolfgang Aleksandra
 Wołowska Tekla
 Woroniczowa Ewelina
 Wróblewska z Borzymowskich Tekla
 Zabłocka z Dmuszewskich Ludwika
 Zalewska Angela
 Załuska Teresa
 Załuszczyńska Zofia
 Zamoyska z Mycielskich Anna (Anna
   z M....Z....)
 Zaręba Maria (krypt. Maria Zar...)
 Zarzycka Antonina Rozalia
 Zatorska H.
 Zawadzka Aniela
 Zawadzka Wincentyna
 Zbyszewska Maria
 Ziemięcka z Gagatkiewiczów Eleonora
 Ziółcka Matylda
 Żdzarska Józefa
 Żebrowska Aurelia
 Żmichowska Narcyza (ps. Gabriella)
 Żółkowska Klara

Bibliografia

Rękopisy Adama Bartoszewicza

[Adam Bartoszewicz – praca], „*O Elżbiecie Drużbackiej i jej pismach*”, Archiwum Państwowe w Łodzi, Archiwum rodziny Bartoszewiczów, rkp., zespół 592, sygn. 760, k. 1–24; https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/jednostka/-/jednostka/6538111?_Jednostka_delta=20&_Jednostka_resetCur=false&_Jednostka_cur=2&_Jednostka_id_jednostki=6538111 [dostęp: 06.03.2023].

[Adam Bartoszewicz], *Poczet znakomitych ludzi pochodzących z poziomego stanu, a którzy się cnotą, nauką, rozumem, męstwem, odwagą i tem podobnemi przymiotami wzniesli nad swój stan, zajęli wysokie stanowisko w społeczności, i swe imię w świecie sławnem uczynili w rozmaitych epokach dziejów ludzkich...*, Archiwum Państwowe w Łodzi, Archiwum rodziny Bartoszewiczów, rkp., zespół 592, sygn. 778, k. 1–38; <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/en/jednostka/-/jednostka/6538129> [dostęp: 06.03.2023].

Poczet sławnych kobiet polskich a mianowicie uczonych literatek alfabetycznie ułożony przez A.[dama] B.[artoszewicza] 1859 r. [skorowidz nazwisk], Archiwum Państwowe w Łodzi, Archiwum rodziny Bartoszewiczów, rkp., nr zespołu 592, sygn. 766, s. 1–105; https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/jednostka/-/jednostka/6538117?_Jednostka_delta=20&_Jednostka_resetCur=false&_Jednostka_cur=2&_Jednostka_id_jednostki=6538117 [dostęp: 02.03.2023].

Znakomite niewiasty polskie, a szczególnie znane w dziejach równie jak i na polu literackim [Adam Bartoszewicz], Archiwum Państwowe w Łodzi, Archiwum rodziny Bartoszewiczów, rkp., nr zespołu 592, sygn. 765, s. 1–366; https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/jednostka/-/jednostka/6538116?_Jednostka_delta=20&_Jednostka_resetCur=false&_Jednostka_cur=4&_Jednostka_id_jednostki=6538116 [dostęp: 02.03.2023].

Pozostałe opracowania

Album biograficzne zasłużonych Polaków i Polek wieku XIX, pod kierunkiem Sz. Askenazego i in., z przedmową S. Krzemińskiego, t. 1, wydane staraniem i nakładem M. Chełmońskiej, Warszawa 1901.

Bajor Agnieszka, *Z zagadnień form bibliografii. Monografia bibliograficzna*, Warszawa 2005.

Bartoszewicz Kazimierz, *Dawna Biała na Podlasiu we wspomnieniach mego dziadka (1792–1878): przyczynek do dziejów miasta i gimnazjum*, Biała Podlaska 1928; <https://polona.pl/item/dawna-biala-na-podlasiu-w-wspomnieniach-mego-dziadka-adama-1792-1878-przyczynek-do,NjUxNzUw/1/#info:metadata> [dostęp 06.03.2023].

- Berkan-Jabłońska Maria, *Kobieta autorka*, [hasło w:] *Słownik polskiej krytyki literackiej 1764–1918. Pojęcia – terminy – zjawiska – przekroje*, red. naukowa J. Bachórz, G. Borkowska, T. Kostkiewiczowa, M. Rudkowska i M. Strzyżewski, Toruń–Warszawa 2016, s. 525–538.
- Czernianin Halina, *Ambicje literackie pań w świetle druków wileńskich (1800–1822)*, „Pamiętnik Literacki” 2008, z. 4, s. 145–183.
- Dębska Karolina, „O powszechną płci naszej chwałę”: *Tłumaczkę epoki stanisławowskiej*, „Między Oryginałem a Przekładem” 2019, nr 2(44), s. 37–58. <https://doi.org/10.12797/MOaP.25.2019.44.02>
- Estreicher Karol, *Bibliografia polska XIX stulecia*, cz.1: *Stulecie XIX*, t. 1, Kraków 1870 i n.
- L.R. [Karol Estreicher], *Polki literatki*, „Niewiasta” 1860, nr 7–8.
- L.R. [Karol Estreicher], *Polki literatki*, „Niewiasta” 1861, nr 1–4.
- L.R. [Karol Estreicher], *Polki literatki*, „Niewiasta” 1862, nr 2–3, 6, 12.
- Gloger Jan, *Szkoła biała i czteroletni w niej pobyt J.I. Kraszewskiego (1822–1826): wspomnienie kolegi szkolnego*, Biała Podlaska 1928; <https://bbc.mbp.org.pl/dlibra/publication/36/edition/33?language=pl> [dostęp: 06.03.2023].
- Janik Agnieszka, *Archiwum rodziny Bartoszewiczów*, Archiwum Państwowe w Łodzi; <https://www.lodz.ap.gov.pl/art,31,archiwum-rodziny-bartoszewiczow> [dostęp: 15.02.2023].
- Jaszowski Stanisław, *Poczet godnych wspomnienia kobiet polskich, opuszczonych w dziele Sowińskiego: O Polkach (Artykuł poświęcony Damom Galicyi)*, „Rozmaitości Lwowskie” 1828, nr 48, s. 385–387.
- Juszyński Michał Hieronim, *Dykcjonarz poetów polskich*, t. 1–2, Kraków 1820.
- Łepkowski Józef, *O Polkach piszących*, „Przegląd Poznański” 1851, t. 12, s. 193–200.
- Nowosielska Elżbieta, *Kwestia kobieca w polskich bibliografiach od XIX wieku do roku 1939*, „Chorzowskie Studia Polityczne” 2017, nr 14: *Gender w naukach społecznych – poszukiwania*, s. 113–128.
- Rastawiecki Edward, *Słownik malarzów polskich tudzież obcych w Polsce osiadłych lub czasowo w niej przebywających*, t. 1–3, Warszawa 1850–1857.
- Rzadkowolska Magdalena, *Polskie słowniki biograficzne – próba charakterystyki*, „Forum Bibliotek Medycznych” 2011, nr 4/2(8), s. 243–298.
- Skręt Rościsław, *Sowiński Jan*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 41, Warszawa–Kraków 2002, s. 1–2.
- Słownik pseudonimów pisarzy polskich XV w. – 1970 r.*, red. E. Jankowski, Wrocław 1994.
- Sowiński Jan, *O uczonych Polkach*, Warszawa–Krzemieniec 1821.
- Szymanowski Wojciech, *300 portretów zasłużonych w narodzie Polaków i Polek: z dodaniem krótkich wspomnień ich żywotów*, Warszawa 1860.
- Ugorowicz Irena, *Z Krakowa do Łodzi. Dzieje i zawartość Archiwum rodziny Bartoszewiczów*, „Rocznik Łódzki” 2013, t. 60, s. 185–204.
- Wójcicki Kazimierz Władysław, *Niewiasty polskie. Zarys historyczny*, Warszawa 1845.

- Wójcicki Kazimierz Władysław, *Życiorysy znakomitych ludzi wslawionych w różnych zawodach z rycinami*, t. 1–2, Warszawa 1850.
- Zielińska-Klimkiewicz Zofia, *Księgozbiór Bartoszewiczów – przeszłość i teraźniejszość*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Librorum” 1998, nr 8, s. 63–98.
- Żegota Pauli, *Autorki polskie i ich dzieła w spisie bibliograficznym zebrał Żegota Pauli tylko jako materiał do dzieła „Niewiasty polskie”: przepisane z rękopisu K. Estreichera*, Biblioteka Jagiellońska, BJ Rkp. 5381 II; <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/doccontent?id=762210> [dostęp: 02.03.2023].

Maria Berkan-Jabłońska, dr hab. prof. UŁ, Uniwersytet Łódzki, Instytut Filologii Polskiej i Logopedii, Zakład Literatury i Tradycji Romantyzmu. Zajmuje się literaturą dziewiętnastowieczną, zwłaszcza tradycją kobiecego pisania, prozą krajowego romantyzmu i polskim biedermeierem. Do jej zainteresowań należą też zagadnienia biografistyki i literatury popularnej wieku XIX. Z pasji – badaczka archiwów i miłośniczka kryminałów. Autorka książek: *Wizje sztuki w twórczości Zbigniewa Herberta* (2008); *Arystokratka i biedermeier. Rzecz o Gabrieli z Güntherów Puzyninie* (2015); *Weredyczki, sawantki, marzycielki, damy... W kręgu kobiecego romantyzmu* (2019); *Pod wiatr... Czytanie życia Józefy Śmigielskiej-Dobieszewskiej* (2021); współredaktorka i redaktorka tomów: *Mickiewicz wielu pokoleń twórców, badaczy i czytelników* (2008); *Przygody romantycznego „Ja”. Idee – strategie twórcze – rezonanse* (2012); *Nie-do-czytane. Polski dramat romantyczny*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Litteraria Polonica”, nr 1(27), 2015; *Kryminał w XIX wieku, XIX wiek w kryminale*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Litteraria Polonica”, nr 4(50), 2018.